

ЗАПОЗИЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІЙ ТЕРМІНОЛЕКСИЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ

© Жангазінова Р. Т., 2016

У статті зааналізовано термінолексику наукових літературознавчих праць кінця ХІХ – початку ХХ ст. Описано категорії термінів із погляду на їхнє походження, де було виявлено терміноодиниці, запозичені з грецької, латинської, італійської, французької, німецької чи англійської мов, іноді за участі мови посередника. Також зафіксовано питомі терміни й гетерогенні одиниці.

Ключові слова: українська мова, термінологія, літературознавчі терміни, запозичення, гетерогенні терміни.

The article deals with the terminology of literary articles at the beginning of the late XIX - early XX century. Categories of terms according to its origin were examined, where terms borrowed from Greek, Latin, Italian, French, German or English languages were found, sometimes involving language mediator. Also proper Ukrainian terms and and heterogeneous elements were recorded.

Keywords: Ukrainian language, terminology, literary terms, borrowings, heterogeneous terms.

Постановлення наукової проблеми та її значина. Усі культури світу розвиваються в тісному взаємозв'язку, оскільки будь-яке ізолювання культурницьких чинників згубно впливає на їхнє існування й нівелює здобутки кожної окремої культурницької ланки. Наслідком такої взаємодії є поява запозичених понять, символів і чужомовної лексики в мовах різних народів. Запозичення є цілком закономірними та прогнозованими, оскільки жодна мова не може обійтися запасами власного лексичного фонду й має запозичати лексичні одиниці та бути джерелом нової лексики для інших мов. Так обмін словами в мовах зумовлено саме постійними взаємодіями носіїв цих мов [7, с. 229]. Одним із найдинамічних шарів лексичної системи кожної мови є її термінологія. Вона безперервно розвивається і продукує нові терміноодиниці, витворюючи їх і на основі власного лексичного фонду, і на матеріалі запозичених лексем. Питання запозичання термінів завжди привертало увагу дослідників-термінознавців і посідало важливе місце у проблематиці наукової термінолексики. Усі терміносистеми кардинально відрізняються від інших шарів мовних одиниць саме наявністю численних запозичин з інших мов. Тож запозичання є активним способом поповнення термінної системи.

Аналізування останніх досліджень. Завжди відкритою в українському термінознавстві є проблема наявності в мові національних і запозичених одиниць, освоєння й адаптування чужомовної термінолексики. Для науковців, котрі вивчають історію запозичин у мові та причини цього процесу, запозичені лексеми, що поникають до національної мовної системи, завжди були об'єктом зацікавлення. Тему функціонування в мові термінів чужомовного походження та запозичання й упорядкування чужомовних терміноодиниць досліджували Д. Лотте [8], І. Гумовська [3], С. Влахов, С. Флорин [1], І. Кочан [5; 6], Г. Онуфрієнко [10], Т. Панько [11], Я. Голдованський [2] й інші.

Мета статті – дослідити українську літературознавчу термінолексику щодо її походження, виявити основні мовні джерела творення термінного апарату кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Актуальність. Історичний розвиток української науки й мистецтва, а також розширення культурницьких зв'язків української мови завжди були одним із чинників наповнення лексичної системи

запозиченими одиницями. Запозичанням у термінології різних галузей знань присвячено чимало наукових досліджень. Не є винятком і терміносистема українського літературознавства, яка протягом багатьох сторіч формувалася під впливом мовних систем інших народів. Проте додаткового опрацювання в цьому напрямі потребує українська літературознавча терміносистема кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Проте надзвичайно важливо в такому стрімкому розвитку термінології зберегти. Разом із розвитком суспільства та науки розвивається і наповнюється також термінний шар лексики її національну специфіку й мовну неповторність. Цій проблемі присвячено праці багатьох українських і чужоземних науковців. У цій статті виокремлено 234 літературознавчі однослівні терміноодиниці, які функціювали в наукових працях кінця XIX – початку XX ст. Дослідивши ці терміни з погляду їхнього походження, зауважмо, що абсолютну більшість становлять запозичені термінолексеми.

Для розвитку літератури й літературознавства XIX ст. було нелегким періодом, оскільки саме тоді на території України відбувались критичні процеси, зумовлені надскладною політико-соціальною ситуацією. На той час ще не була усталеною термінологія українського літературознавства, і фактично не було можливостей для її формування на базі власне українського мовного матеріалу, а саме «неусталеність власних термінологічних традицій примушує... більше запозичати, ніж творити самим» [12, с. 24], що і спричинило масове насичування української літературознавчої терміносистеми запозичинами.

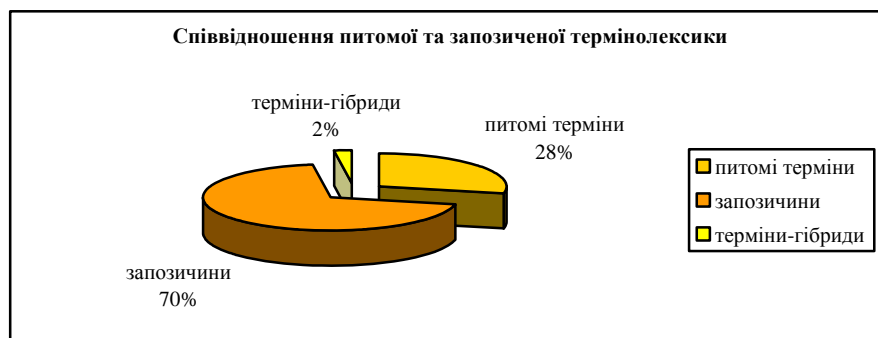
Класифікуючи літературознавчі терміни наукових праць кінця XIX – початку XX ст. за генезою, виокремимо такі розряди терміноодиниць:

- 1) власне українські термінолексеми;
- 2) чужомомовні запозичини;
- 3) терміни-гібриди, або терміни змішаного типу.

З опрацьованих 234 термінолексем виокремлено 212 однокореневих термінів і 22 композити.

Серед виявлених однослівних літературознавчих термінів 70 % (163) одиниць – це генетично чужомовні лексеми, або запозичини, 28 % (66) термінів – це власне українські терміни і 2 % (5) – це гетерогенні терміни, так звані гібриди або терміноодиниці змішаного типу.

Як видно з діаграми, із зафіксованих у нашій картотеці одиниць лише 28 % (66 термінів) є термінолексеми власне українського походження. Однією з причин доволі малого відсотка питомих

терміноодиниць у термінології Т. Дячук вважає тривалий період функціонування української мови як недержавної, який негативно вплинув на стан її терміносистем [4, с. 295].

До власне українських термінів належать ті, які утворено в мовному шарі протягом різних періодів розвитку літератури й літературознавства і сформовано на базі власне української лексики або за допомогою давніх запозичин з індоєвропейської чи спільнослов'янської доби, які нині сприймаємо як питомі українські лексеми. Наприклад: *дневник* [ПУЛ2, с. 412], *писателька* [ОК, с. 28], *образок* [ОК, с. 48], *письменство* [ПУЛ1, с. 1], *малюнок* [НСТ, с.181], *розділ* [ДН, с. 489], *казка* [ЛР, с. 219], *думка* [ПУЛ1, с. 322], *приказка* [ЛР, с. 232]. Зазначмо, що серед цих терміноодиниць є такі, що утворено на базі власне українських лексем, але способом вторинної номінації. Тобто – це терміни, які перейшли з однієї царини вживання до іншої, наприклад, *образок*, *малюнок*, *думка*.

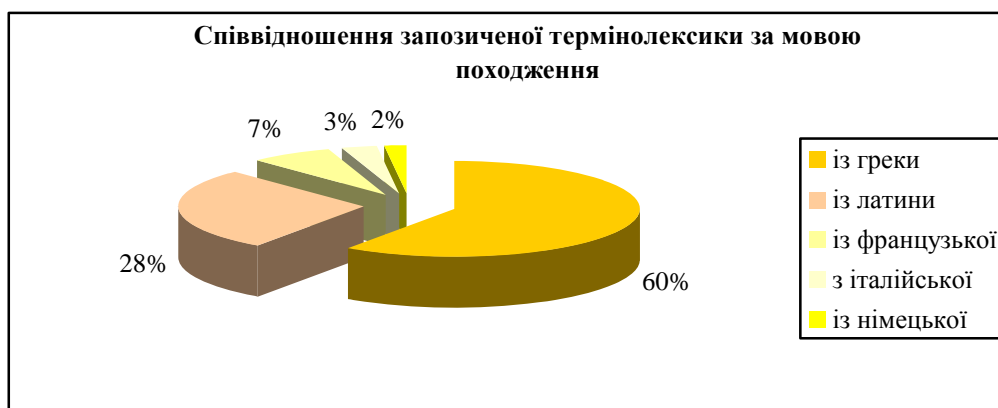
Запозичини з інших мов у складі літературознавчої термінології зазначеного раніше періоду дослідження становлять 70 %. Це запозичини із грецької, латинської, французької, англійської, італійської мов. Здебільшого це лексеми грецького й латинського походження. Частину цих терміноодиниць успадкувала українська мова через посередництво романо-германських або слов'янських мов. Терміни грецького походження кількісно переважають латинські. Із греки запозичено такі літературознавчі терміни як: *епопея* (ἐπιποίη – епічна пісня) [СІСП, с. 429]; *патерик* (πατερικόν < πατερ – батько) [СІСП, с. 718]; *пролог* (πρό-λογος – πρό – перед і λογος – слово) [СІСП, с. 767]; *панегірик* (πᾶν-ηγῦρικός – урочиста промова) [СІСП, с. 707]; *поезія* (ποίησις – творчість) [СІСМ, с. 661]; [ДГС, с. 1335–1336]; *пародія* (παρωδία – жартівлива переробка) [СІСМ, с. 627]); *хроніка* (χρονικα – літопис) [СІСМ, с. 912]; *алегорія* (ἀλληγορία < ἄλλος – інший і αγορευω – говорю) [СІСМ, с. 41].

Із латини успадковано терміни: *акцент* (accentus – наголос) [СІСП, с. 49]; *текст* (textum – тканина, зв'язок) [СІСП, с.881]; *форма* (forma – устрій, зовнішність) [СІСП, с. 947]; *ітерація* (iteration – повторюю) [СІСП, с. 86]; *трактат* (tractatus – обговорення, розгляд) [СІСП, с. 876]; *прокламація* (proclamatio – заклик) [СІСП, с. 766]; *рецензія* (recensio – огляд, обстеження) [СІСП, с. 805]).

Третє місце за кількістю посідають терміноодиниці запозичені з французької мови, наприклад: *н'еса* (rièse – первинна значинá «частина, шматок» уточнилося і закріпилося зі значиною «твір») [ФРС, с. 679]; *роман* (roman < старофр. romans – оповідь романською мовою) [СІСП, с. 809]; *фейлетон* (feuilleton – фейлетон, рубрика) [ЕСУМ6, с. 84]; *водевіль* (vaudeville – від назви долини річки Вір, де вперше з'явився цей вид творчости) [ЕСУМ1, с. 414].

Дещо менше виявлено термінів, що походять з італійської мови: *новела* (novella – новина) [СІСП, с. 676]; *газета* (gazetta – газета) [ІРС, с. 356].

У незначній кількості трапляються запозичини з німецької мови, наприклад, терміни *травестія* (Travestie – пародія) [НУС, с. 847]; *белетристика* (Belletristik – художня література*) [НУС, с. 168].

Наявність значної кількості запозичин із грецької та латинської мов свідчать про те, що саме ці дві мови є важливою основою для формування української літературознавчої термінології. І такий

* красне письменство – ред.

висновок потверджує думку І. Кочан, котра вважає, що «греко-латинські дериваційні форманти стають міжнародними словотворчими елементами в сучасних мовах» [6, с. 5].

Залежно від перебігу процесу, запозичання термінів може відбуватися безпосередньо й опосередковано. Прямі запозичини – це терміни, які переходять безпосередньо з мови-продуцента до іншої мови [9, с. 58]. Наприклад: *поезія* (ποίησις – творчість) [СІСМ, с. 661], *хроніка, н'єса, трагестія*.

Опосередковані запозичини – це лексеми, що ввійшли до термінології однієї мови з іншої через мову-посередника. Наприклад за посередництвом латинської мови з грецької до української потрапив термін *сатирик* (< satiricus – сатирик [ЛРС, с. 687] < σατυρικός – сатиричний [ДГС, с. 1464]); через польську мову з французької успадковано термінолексему *редакція* (< пол. redakcja [БПРС, с. 245] < фр. redaction [СІСП, с. 790]); через англійську мову з грецької ввійшов термін *утопія* (<англ. Utopia < грец. Οὐ-τε – ні й τόπος – місце) [ДГС, с. 1636].

Частина лексем, запозичених до української мови з нових європейських мов, у мовах донорах було утворено з тих же латинських і грецьких компонентів. Наприклад: *реферат* (< нім. Referat < лат. referre – доповідати, повідомляти) [СІСП, с. 803]; *цитата* (<нім. Zitat < лат. cito – наводжу, проголошую) [СІСП, с. 975]; *компіляція* (< нім. Kompilation < лат. compilatio – крадіжка) [СІСП, с. 541]; *сюжет* (< фр. sujet < лат. subjectum – підкладне) [СІСП, с. 872]; *натуралізм* (< фр. naturalisme < лат. natura – природа) [СІСП, с. 664]; *лібрето* (< італ. libretto – книжечка < лат. liber – книжка) [СІСП, с. 591].

Як зазначено раніше, усі літературознавчі терміни щодо походження поділено на питомі, чужомовні запозичини й терміни змішаного типу. Щодо останніх, то в цьому дослідженні виокремлено 5 термінів-гібридів (2 %), наприклад: *байронізм* (від прізвища англійського поета Джорджа Байрона (Byron) [СІСП, с. 143] й латинського суфікса -ism), *стихотвір* (походить від грец. στίχος – ряд, рядок, вірш [ЕСУМ5, с. 417] й українського дієслова «творити»), *макаронізм* (від італ. maccheroni – макарони [СІСП, с. 612] і латинського суфікса -ism), *віршомаз* (від слова «вірш» – через посередництво польської мови запозиченого з латинської versus [ЕСУМ1, с. 403] й українського дієслова «мазати»), *віршописець* (від слова «вірш» – через посередництво польської мови запозиченого з латинської versus [ЕСУМ1, с. 403] й українського дієслова «писати»).

Висновок. Досліджування та аналізування літературознавчої термінології кінця ХІХ – початку ХХ ст. надає вагомі підстави стверджувати, що запозичування чужомовних термінолексем – це закономірне явище й важливий засіб збагачування української літературознавчої термінології. Це процес, який багато віків відбувався в термінній системі літературознавства і сприяв плідному розвою літературознавчої науки. Опис подібних процесів у мові й досі є важливим завданням для науковців-термінознавців.

1. БПРС – Гессен, Д. *Большой польско-русский словарь : У 2-х т. / Д. Гессен, Р. Стыпула. – М. – Варшава : Русский язык, Ведза Повшехна, 1980. – Т. 2. – 776 с. 2. ДГС – Дворецкий И. Х. *Древнегреческо-русский словарь / под ред. чл.-кор. акад. наук СССР проф. С. И. Соболевского / И. Х. Дворецкий. – М. : Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958. – Т. 2. – 1905 с. 3. ДН – Франко І. Я. *Давнє і нове / І. Франко // Твори : У 50 т. – К., 1983. – Т. 38. – С. 487–502. 4. ДоГФ – Гребінка Є. *До Г. Ф. Квітки-Основ'яненка [лист] / Є. Гребінка // Твори у трьох томах. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 3. – С. 594–595. 5. ІЛР – Огоновський О. *Історія літератури руської [української] / О. Огоновський. – Мюнхен : Монахії, 1991. – Ч. II. – 975 с. 6. ІРС – *Итальянско-русский словарь / сост. Скворцова, Н., Майзель, Б. – М. : Иностранные и национальные словари, 1963. – 956 с. 7. ЕСУМ1 – *Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982. – Т.1. – 632 с. 8. ЕСУМ5 – *Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 5. – 632 с. 9. ЕСУМ6 – *Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 6. – 632 с. 10. ІУЛІ – Барвінський О. *Історія української літератури / О. Барвінський. – Л. : Друканя Товариства імени**********

Шевченка, 1920. – Ч.1. – 375 с. 11. ІУЛІ2 – Барвінський О. Історія української літератури / О. Барвінський. – Л. : Друкарня Товариства імені Шевченка, 1921. – Ч. 2. – 430 с. 12. ЛРС – Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь : около 50 000 сл. / И. Х. Дворецкий. – М. : Русский язык, 1976. – 1096 с. 13. НСТ – Сріблянський М. На сучасні теми / М. Сріблянський // Українська хата. – К., 1911. – № 1–3. – С. 111–122, 170–186. 14. НУС – Німецько-український словник : близько 50 тис. сл. / уклад. В. М. Лециньська, О. Г. Мазний, К. М. Сільвестрова. – К. : Рад. школа, 1959. – 1053 с. 15. ОК – Осип Маковей. Ольга Кобилянська : Літературно-критична студія / Осип Маковей // ЛН Вістник. – Л. : Друкарня Товариства імені Шевченка, 1899. – Т. V. – С. 28–52. 16. СІСМ – Словник іношомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. – 775 с. 17. СІСП – Словник іношомовних слів: 23 тис. сл. та термінол. словоспол. / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с. 18. ФРС – Ганишина К. Французько-русский словарь : 51 000 сл. / К. Ганишина / М. : Русский язык, 1987. – 972 с.

1. Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. – М. : ВСШ., 1986. – 416 с. 2. Голдованський Я. А. Українські неокласичні етимологічні джерела (терміни, складені з грецьких та латинських морфем) / Я. А. Голдованський // Іноземна філологія. – Вип. 107. – Л. : б/в, 1994. – С. 129–133. 3. Гумовська І. М. Англійська юридична термінологія в економічних текстах: генезис, дериваційні та семантико-функціональні аспекти : автореф. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Ірина Миколаївна Гумовська. – Л., 2000. – 18 с. 4. Дячук Т. Авіаційна термінологія української мови : тематична класифікація та генетична характеристика / Т. Дячук // Українська наукова термінологія. – К. : Наук. думка, 2009. – № 2. – С. 289–296. 5. Кочан І. М. Слова з міжнародними терміноелементами в сучасній українській літературній мові / І. М. Кочан // Мовознавство. – 1998. – № 6 – С. 62–66. 6. Кочан І. Системність, динаміка, кодифікація слів з міжнародними кореневими компонентами в сучасній українській мові : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 [Електронний ресурс] / І. М. Кочан ; НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2006. – С. 5. (39 с.). – укр. – Режим доступу : http://dissua.com/gum_n1/ist1-45—pk-5856--l-ua--st-72--s-2--p-2.html. 7. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2006. – 287 с. 8. Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов / Д. С. Лотте. – М. : Наука, 1982. – 149 с. 9. Лунько П. Є. Запозичення в українській термінології конституційного права / П. Є. Лунько // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Т. 223. – Вип. 211. Філологія. Мовознавство / ред. Л. П. Клименко [та ін.]. – Миколаїв : ЧДУ ім. П. Могили, 2013. – 116 с. 10. Онуфрієнко Г. С. Французькі запозичення в юридичній термінології східнослов'янських мов: парадигматичний і синтагматичний аспекти / Г. С. Онуфрієнко // Мовознавство. – 2002. – № 1. – С. 60–62. 11. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Л. : Світ, 1994. – 214 с. 12. Селігей П. О. Що нам робити із запозиченнями? Ч. 2 / П. О. Селігей // Українська мова. – 2007. – № 4. – С. 16–32.